

Elcin QALİBOĞLU

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Folklor İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
e-mail: elcin.galiboglu@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2025.4.89>*

“OĞUZNAMƏ”LƏRDƏ MİFİK YARADILIŞ KONSEPSİYASI

Açar sözlər: Oğuznamə, Oğuz, Əcdad, Oğuz düşüncəsi, mifik yaradılış.

**РЕЗЮМЕ
КОНЦЕПЦИЯ МИФИЧЕСКОГО СОТВОРЕНИЯ В «ОГУЗНАМЕ»**

Цель исследования концепции мифического сотворения в «Огузнаме» заключается в выявлении врождённого, полностью уникального и своеобразного подхода Предка к природе, человеку и бытию в целом. В статье анализируются и обобщаются взгляды по данной проблематике, формулируются необходимые выводы. По своей сущности мифическое сотворение в «Огузнаме» означает мировоззрение Предки — его понимание мира, жизни, человека и самого себя. Иными словами, всему тому, что Предок в своё время считал значимым и образно осмысливал, придаётся божественное отношение, опирающееся на возвышенную, уникальную, духовную и национальную основу. Это проявляется через раскрытие тюркского характера, познание, самовыражение и, прежде всего, формирование традиции.

В исследовании показано, что в основе национального самосознания лежит индивидуальное познание; божественное поклонение становится выражением индивидуальной устойчивости. По мере укрепления основ общественного поведения (единства, формирующегося вокруг Огуза) воздействие мифологического сознания на реальность проявляется в новых творческих вариациях; по существу путь от сосуществования к единству (в образе Огуза и через его руководство) последовательно упорядочивается. Данная динамика направляет формирование государственно-созидательного (объединяющего) типа мышления, питаемого мифологическим чувством Предка и действующего на уровне конструирования реальности.

В этом процессе, вследствие того что Тенгрианские воззрения Предка не были кодифицированы в письменной форме и впоследствии не получили развития, а в течение столетий и тысячелетий при переходе от индивидуального к общественному мышлению практически не обновлялись, в творческом сознании постепенно оформились представления о постижении мира на основе исламского мировоззрения; они догматизировались и в эпическом мышлении заменили исходную мифическую концепцию сотворения, восходящую к Огузу.

Распространённое выражение мотивов завоеваний в «Огузнаме», с одной стороны, является выражением мировладения Предка и его подлинной мощи, понимаемой в контексте эпохи как ожидаемая перспектива или как импульс, способный воздействовать на существующее положение. С другой стороны, это одновременно свидетельствует о том, что, к сожалению, с точки зрения национально-духовного творчества, основанного на исходной идее, Предок-тюрк уже не развивался так, как прежде.

Исследование концепции мифического сотворения в «Огузнаме», посредством сопоставления Тенгрианского измерения (уровня) уверенности Предка в своём участии в создании мира с теистическим (аллахоцентричным) измерением предопределённости судьбы (предначертания), позволяет прийти к выводам о результатах развития национального духа и национальной жизни в процессе их трансформации от божественно-мифологического мироощущения к реальной жизненной практике.

Ключевые слова: «Огузнаме», Огуз, Предок, огузское мышление, мифическое сотворение.

SUMMARY
THE CONCEPT OF MYTHIC CREATION IN THE “OGHUZNAMES”

The purpose of examining the concept of mythic creation in the “Oghuznames” is to reveal the Ancestor’s innate, entirely unique and distinctive approach to nature, the human being, and existence as a whole. The article analyzes and synthesizes views on this subject and arrives at the necessary conclusions. In essence, mythic creation in the “Oghuznames” refers to the Ancestor’s worldview — his understanding of the world, life, the human being, and himself. That is, everything that the Ancestor once considered meaningful and rendered into imagery is approached in a divine manner, grounded in an elevated, singular, spiritual, and national foundation. This process manifests itself through the disclosure of the Turkic character, cognition, self-expression, and, most importantly, the formation of tradition.

The study demonstrates that individual cognition lies at the core of national consciousness; divine worship becomes an expression of individual stability. As the foundations of social behavior (the unity initiated around Oghuz) are strengthened, the impact of mythological consciousness on reality reveals itself in new creative variations; essentially, the path from coexistence to unity (embodied in Oghuz and realized through his leadership) is consistently regulated. This trajectory directs the formation of a state-building (unifying) mode of thought that draws strength from the Ancestor’s mythological sensibility and operates at the level of creating reality.

Within this development, because the Ancestor’s Tengrist (Tanrıçılıq) worldview was not canonized in written form and did not subsequently evolve—remaining largely unrenewed over centuries and millennia as it moved from individual to collective thought—representations of the world grounded in the Islamic perspective gradually took shape in creative thinking, became dogmatized, and, within epic consciousness, came to replace the primordial mythic concept of creation that derived from Oghuz.

The widespread depiction of conquest in the “Oghuznames,” on the one hand, expresses the Ancestor’s mastery of the world and his real power, understood — relative to its era — as an anticipated future or as an impulse capable of influencing the existing condition. At the same time, however, it also indicates that, regrettably, the Ancestor Turk, from the standpoint of national-spiritual creativity based on a foundational idea, did not continue to develop as before.

The investigation of the mythic concept of creation in the “Oghuznames,” by juxtaposing the Tengrist dimension (level) of the Ancestor’s conviction in his participation in the creation of the world with the theistic (Allah-centric) dimension of fate as preordained (destiny), makes it possible to arrive at conclusions regarding the outcomes of the national spirit and national life in their transformation from a divine mythological sensibility into lived reality.

Keywords: Oghuzname, Oghuz, Ancestor, Oghuz thought, mythic creation.

Giriş. Türk Əcdad düşüncəsində dünyaya, həyata yaradıcı münasibət təbiəti ardıcıl, yaradıcı müşahidədən gəlir. Təbiətdə onun varlığının bilinməsi, özünü təsdiqi üçün uzun müddət gərək olur. Bu uzunmüddətli gedişdə Əcdadın təbiətdəki-lərdən üstün, fitri duyumlu halı, özündə gördüyü ilahi qüdrətin ifadəsi zaman keçdikcə daha da artır; duyğunun, düşüncənin müəyyən bir axarda sistemləşməsi yaranır. Aqlın imkanları artdıqca fitri duyumun yeni ifadə imkanları – gördüyünü, eşitdiyini yaradıcı şəkildə, mifoloji dildə, bədiyyat imkanları ilə yüksək səviyyədə ifadə qabiliyyəti inkişaf edir. Ayrı-ayrı janrlardakı özünüifadələr (miflər, əfsanələr, inanclar və s.) artıq Əcdad düşüncəsinin daha geniş, daha birləşdirici, ümumiləşdirici janrdə ifadəsini zərurətə çevirir.

Hər şeydən öncə bu cür özünüifadə Əcdadın müəyyən bir ərazidə var olmaq, dövlət olmaq qüdrətinin ifadəsi kimi meydana çıxır. Yeni düşüncə öncəkindən fərqli, ideoloji əsaslı yön kimi təqdim və qəbul edilir.

Ümumtürk təfəkkürünün mühüm mifoloji və tarixi qaynaqlarından olan uyğur hərfləri ilə yazılmış «Oğuz kağan» dastanı ilə bağlı İ.Osmanlı yazır, dünya kitabxanaları və muzeylərində saxlanılan oğuznamələrin islami variantlarının çoxlu sayda əlyazma nümunələrindən fərqli olaraq nadir təsadüfdür ki, «Oğuz kağan» dastanının yalnız bir əlyazma nümunəsi var. Bu, onunla izah olunmamalıdır ki, bu əsər qədimdə türk xalqları arasında məşhur olmayıb. Əksinə, onun yenidən üzünün köçürülməsi bu abidənin məşhur olduğunu göstərir. Əvvəldən əskik olduğundan hər hansı bir adı olmayan və elm aləmində şərti olaraq «Oğuz kağan» dastanı adlanan bu möhtəşəm abidənin qədimdə mövcud olmuş bütöv bir dastanın az bir hissəsi olduğunu düşünmək olar. İslamiyyətdən öncə yaranıb böyük bir tarixi yol keçərək, əlyazma şəklində bugünümüzdə gəlib çatan bu abidə qədim türklərin mifoloji dünyadörüşünü öyrənmək baxımından çox dəyərli və mühüm ədəbi mənbədir (7).

N.Cəfərovun araşdırmasında dastanın uyğur variantının əcdad ruhuna uyğun olmasının əsaslandırılması diqqətçəkəndir: “Araşdırıcıların dəfələrlə göstərdikləri kimi, uyğur hərflərilə çox gözəl bir türkcədə yazılmış mətnə islam təsirinə, “Kitabi-Dədə Qorqud”dan fərqli olaraq, rast gəlinmir. Burada kifayət qədər tarixi-coğrafi təyinatları ilə təqdim olunan hadisələrin mərkəzində (əslində önündə) türk mifologiyasının ən populyar obrazlarına (Boz Qurd, yay, ox...) Oğuz kağanın uğurlarının atributları olaraq yer verilməsi dastanın islamaqədərki türk düşüncəsində getmiş mürəkkəb təkamül (və mücadilələrin) uzun bir dövrü əhatə edən mənzərəsini əks etdirir” (6). Oğuz Kağanın Tanrıçılıq xisləti dastan boyunca onun hərtərəfli yaradıcılığında – doğulmasından tutmuş ailəçiliyinə, el qurmasınadək özünü göstərir. Bu, Əcdadın özünə baxışıdır, özünü tanımasıdır, tanıtmasıdır.

“Oğuz kağan”da Oğuz, nəticə etibarilə Türk-oğuz elinin yaradıcısı – hökmdarı, “Dədə Qorqud”da isə həmin elin - Oğuz elinin özüdür. Şəxs (əslində mifoloji - tarixi şəxsiyyət adının əvvəl sülalə, tayfa, xalq, sonra isə yurd, ölkə, dövlət adına çevrilməsi türk sosial-mədəni təfəkkürü üçün son dərəcə səciyyəvi hadisədir” (6).

Salar Baba Xaridarinin “Oğuznamə”sində (11) “Oğuzların tarixi və əhvalı”ndan bəhs edilir. “Oğuz” adının mənası ilə bağlı müxtəlif qənaətlər var, bircə, “Oğuz” – “ağ, yəni “ışıqlı üz” deməkdir. Mətnə Oğuzun kökünün Nuhdan gəldiyi bildirilir. Oğuz Qara xanın oğludur, “Allah-taalanın fərmanı ilə ondan bəxtiyarlıq və padşahlıq nişanlı bir oğlan” doğulur. Oğuz üç gün, üç gecə anasının döşünü əmmir, yuxuda görür ki, oğlu “tək və tayı olmayan Tanrıya iman gətirməyi, əmrlərini yerinə yetirməyi, qadağan etdiyi əməllərdən çəkinməsinə” istəyir. Qadın 3 gecə bu yuxunu görür, ərindən gizlin Allah-taalaya iman gətirir. Burdan anlaşılan odur ki, Oğuz anasını İslama – müsəlmanlığa çağırırmış. Anası “kafir olduğu”, yəni İslam məntiqi ilə kafir sayıldığı üçün südü haram sayılır. Yalnız südəmər oğlunun şərtini qəbul etdikdən sonra südü halal sayılır, Oğuz anasının südünü əmməyə başlayır (11, 10).

Buraya kimi nəql edilənlərdən çıxan nəticə odur ki, İslam düşüncəsinə görə, Oğuz dünyaya gəlməmişdən müsəlman imiş, bu isə dinin alın yazısı məntiqinə uyğun sayılır, Allah insanın taleyini öncədən müəyyən edir, hər şey onun əlindədir. Buradan da ilk mifoloji əcdad sayılan Oğuz haqqında tamamilə ziddiyyətli baxış-

lar yaranır. Təbiidir ki, bu baxış türkün ilkin mifoloji baxışlarına ziddir. Əgər “Kitabi-Dədə Qorqud”da Qorqudun “Məhəmməd Əleyhissələmə yaxın” doğulduğu yazılırsa, bunun yenə tarixilik baxımından müəyyən mənada “uyğunluq yaratdığı” görünür. Baxmayaraq ki, dastanın tarixinin, müəyyən boyun, boyların bundan nəinki yüzillər, daha qədimə - minillər o yana getməsi ilə bağlı qənaətlər (məsələn, “Dədə Qorqud”da “Basatın boyu”) var.

Ə.Abid yazır: “Müsəlmanlıqdan əvvəlki etiqad və etiqadların izlərini daşıyan “Oğuznamə” ərəb dilinin tutunmasını mütəqaib qüvvətli bir surətdə inkişaf eləyən Quran ədəbiyyatının təsiri altında yerini İslami bir şəkildə doğan başqa xalq mübdələrinə tərk edərək meydandan çıxmışdır” (1, 83).

“Oğuz kağan” mifini “Oğuz mifologiyası” adlı monoqrafiyasında doğuluş konsepti ilə bağlı geniş təhlil etmiş S.Rzasoyun gəldiyi qənaətə görə, qəhrəmanlıq tipologiyasının bütün mifoloji sistem element və xassələrini özündə daşıyan “Oğuznamə” eposu da qəhrəmanın – Oğuz kağanın doğuluşu ilə başlanır. “Doğuluş” bir mifologem olaraq mifoloji kosmogenezin əsasını təşkil edir. Mifoloji dünyaya modelində gerçəkləşən dünyanın strukturunun bütün özünəməxsusluğu bu doğuluşa münəvər olunur. Doğuluş öz strukturuna görə qatbaqat paradigmatik quruluşa malik mürəkkəb semiotik sistemdir. Burada doğuluş – yaradılışla bağlı müxtəlif süjet, mifologem və obrazlar biri-biri ilə paralelləşmiş və biri-birinə transformasiya olunmuşdur. “Oğuz kağan” mifində də müxtəlif mifoloji təsvir kodlarının (zooloji, antropoloji, astral və s.) biri-birinə kodlaşmasını müşahidə edirik. Oğuz kağanın bir insan olaraq doğuluşu eyni zamanda canlı və cansız dünyanın bütün mənalı ünsürlərinin doğuluşunu özündə işarələyir. Bu da öz növbəsində həmin kodları təcəssüm etdirən mif tiplərinin bir-biri ilə paradigmatik bağlılığından irəli gəlir. Bütün miflər vahid kosmoqonik mif ətrafında birləşir (9, 90-91).

Oğuz adını özü qoyur. Bu da ilahidən gələn qəhrəman üçün təbii sayılan keyfiyyətdir. Ancaq bütün hallarda burada kökü islamçılıqdan gələn dastan qəhrəmanının Türk ruhu ilə bağlı ruh özünəməxsusluğunu ifadə etməsi görünür. Dastana bu dərəcədə açıq müdaxilə onun bütünlüklə İslam düşüncəsinə köklənməsi məqsədi daşıyır. Dastanın əvvəlində Tanrı və Allah adları qoşa gəlir, yəni bir-birini ayrı-ayrı yerlərdə əvəzləyir. Oğuz şah çadırında doğulduğuna görə özünün Oğuz adlandırılmasını – çağırılmasını tələb edir. Eləcə də Oğuz evləndiyi ilk iki qızla “söhbət etmir, kənar durur”, çünki onlar Tanrını (yəni burada: İslam Allahını) qəbul etmirlər. Sonuncu – üçüncü qız isə Oğuzun xahişinə əməl edir, müsəlmanlığı qəbul edir (11, 12).

Türk yaradılış mifində gerçəkləşmiş kosmoqonik konsepsiyayı Oğuz kağanla bağlı miflərdə müşahidə etmək olur. Bu miflər əsasən “Oğuznamə” adlanan dastanın variantlarında bədiiləşmiş şəkildə bizə gəlib çatmışdır. “Oğuznamə”də iki cəhəti qabartmaq istərdik: “Oğuznamə”də bütün hadisələr, süjetlər, obrazlar və bütün bunların kəsb etdiyi mənalər Oğuz kağan obrazının üzərində cəmləşir; Oğuz kağan haqqındakı mif məzmununa görə qəhrəmanlıq mifidir və bu mifdə təcəssüm olunan yaradılış konsepsiyası birbaşa baş qəhrəman Oğuz kağanla, daha doğrusu, Oğuzun özünün və onun dünyasının yaradılışı ilə bağlıdır (3, 26).

Bəs Oğuzun atasının və ətrafının dünyasındakı Rəbbin, Tanrının funksiyası nədir? Dastanda bu haqda bilgi yoxdur. Bilinən odur ki, Oğuz ilk mərhələdə Allaha inanmağı, dini qəbul etməyi qadınlarına məsləhət görür, xahiş edir.

Atasının dediyi: “Oğlum Oğuz uşaqlıqdan çox qəşəng və adamı özünə cəlb edən idi. İndi eşitdiyimə görə o, öz inam-etiqadından dönüb başqa Tanrıya tapınır. Bu iş bizim şərəfimizə toxunur və eyibdir, bizə və bizim Tanrımıza etinasızlıq etməyinə və zərər vurmağına dözə bilmərik” (11, 12) sözü Oğuzun “kafir” saydığı dünyanın Tanrıçılıq dönməsidir. Oğuzun – Türk soyunun ulu mifoloji babasının – Əcdadın öz “kökündən çıxaraq” ətrafındakıları başqa bir Tanrıya, əslində İslam Allahçılığına çağırması, bu yöndə fütuhata aparması, ölkələr alması dastanın mahiyyətinin dəyişdirildiyindən xəbər verir.

Kiçik arvadının xəbərindən sonra açıq savaşa hazırlaşan Oğuz atası Qara xanı, Kür xanı və Lər xanı savaşda məğlub edir. Sonrakı gedişlər Oğuzun öz ətrafını açıq şəkildə Allahçılığa çağırışları ilə yadda qalır, onların inadını qırır. Tayfaların bir qismi isə Oğuzla təslim olmur. Baxmayaraq ki, Oğuz onlara Alah-talaya iman gətirəcəkləri halda məskunlaşmaq üçün Türkünə verəcəyini vəd edir.

Oğuz onları Qaraqoruma qədər qovur. Yoxsulluq və yazıqlıq onların nəsibi olur (11, 13).

Dastanda Oğuzun soyyaradıcı olmasının sübutu kimi bir məqama diqqət yetirək: “Oğuzun qoşununda bir qadın hamilə idi. Əri vuruşda həlak olmuşdu. Doğmaq vaxtı gəlib çatdı. O ətrafda içi çürük bir ağac vardı. Qadın həmin ağacın içinə girib doğdu. Oğlanı Oğuzun qarşısına gətirdilər. Oğuz vəziyyəti eşidib ona “Qıbçaq” adını qoydu. Həmin ad “qabuk” sözündəndir. Türk dilində ortası çürük ağaca “qabuk” deyirlər. Bütün qıpçaqlar onun nəslindəndirlər” (11, 23).

“Oğuznamə”də Oğuz kosmosunun yaranması sxeminə baxaq: Əvvəlcə Oğuz doğulur; Oğuz daha sonra Günəş şüası şəklində yerə enən qızla evlənir və ondan Gün, Ay, Ulduz adlı üç oğlu olur; Gölün ortasındakı ağacın koğuşunda tapdığı qızla evlənir və ondan da Göy, Dağ, Dəniz adlı üç oğlu olur; Oğuz ölməmişdən qabaq 6 oğlu və onlardan doğulan 24 nəvəni Böz oq və Uc oq olmaqla iki qola ayırır (3, 29).

“Oğuzun Kürdüstan yolu ilə Diyarbəkəre və Şama getməsi haqqında” fəslində deyilir, Təkfuru Oğuzun yanına gətirdilər. Oğuz onunla oğlanlarının arasında olan savaşın vəziyyətini Təkfurdan soruşdu. Təkfur olan hadisələrin hamısını söylədi. Oğuz yenə soruşdu:

- Oğlanların şəhəri taladılar, ya yox? Təkfur dedi: -Mən həmin yerdə olan vaxt talan və qırğın etmədilər. Şəhərdən çıxıb bayırında məskən saldılar. Oğuz oğlanlarının talan etmədiklərindən çox xoşhal oldu. Oğlanlarının öz sözlərinin üstündə durduqlarına görə Allah-taalaya şükür etdi” (11, 24).

Burada türkün getdiyi yerlərdə qırğın və talan törətmədiyini ilə bağlı gerçək ifadə olunub. Türkün xarakterindən irəli gələn bu hal zaman-zaman təsdiqini tapıb. Eləcə də Oğuzun “Allah-taalaya şükür etməsi” məsələsinə gəlincə, bu, Tanrıya olan inamın əvəzlənməsi kimi təsəvvür olunmalıdır.

Dastanda – “Oğuzun oğlanlarını ordu ilə Firəng və Rum tərəflərə göndərməsi” fəslində üç oğlunu – Gün, Ulduz və Dənizi doqquz min döyüşçü ilə Rum tərə-

fə, digər üç oğlunu – Ay, Göy və Dağı doqquz min adamla Firəng ölkəsinə göndərməsindən danışılır (11, 27). “Oğuzun Misirə yürüş etməsi haqqında” fəslində, eləcə də başqa fəsillərdə Türkün mifoloji əcdadının dünya fatehliyi qabardılır. Bu olayın Türkün gerçək tarixdə varlığının, dövlətçiliyinin formalaşmasında əsaslı rol oynadığı aydındır. Ancaq Türkün tarix boyunca ruhsal yaradıcılıqdan çox qılınca qurşanmasının taleyində yaratdığı acılar da ortadadır.

Oğuz obrazı türkün mahiyyətə Tanrıçılıq görüşlərinin məhsulu olub, onun dünyayaradılışında iştirakını şərtləndirir. “Oğuzun bütün qoşunu ilə Dəməşqə getməsi haqqında” fəslində qəhrəmanın Dəməşq ətrafında düşərgə salıb üç gün qalması, heç bir yürüş etməməsinin səbəbi kimi cavabı göstərilir: “Burada Adəm əleyhissəlam yatır. Mən bu cəhətdən heyran qalmışam və savaşağa razılıq vermərəm” (11, 31). Burada Oğuzun Adəmin bu şəhərdə basdırılmağına görə heyranlığı, savaşağa istəmədiyi onu göstərir ki, mətndə öncəki təsvirin necə olduğu bilinməsə də, ilkin düşüncənin təhrif olunduğu, ya da bu hissənin əlavə olunduğu gerçəkdir.

“Oğuznamə”də dünya yaradılışının İslam dininin məntiqi baxımından izah olunması kifayət qədərdir. Bu fəsildə deyilir: Oğuz “Sonra Adəm əleyhissəlamın qəbrinin həmin yerdə olduğunu eşidib, Məkkə və Mədinəyə elçi göndərdi və oradan bir ovuc torpaq gətirmələrini əmr etdi. Həmin torpaqdan bir qədər öz bədəninə sürtdü. Allah-taalaya şükür etdi. Oğlanları ilə əmirlərinə dedi: - Adəm torpaqdan yaranmışdı. Yenə torpağa qovuşdu. Bizim də hamımız torpaq olacağıq” (11, 33-34). Göründüyü kimi, burada Oğuz sırf İslam dininin ölçüsü baxımından təqdim edilir, onun Tanrıçılıq görüşləri haqqında bilgiler gemək olar, alt qatdadır.

Əgər dastanın əvvəlində Oğuz islamçı kimi təqdim edilirsə, sonrakı fəsillərdə onun “dünyanı el etməsinin” kökündə əslində Tanrıçılığın yox, “daşdığı” dinin durduğunun deyilməsi ilkin (ulusal) dastan düşüncəsinin təhrifi sayıla bilər.

Tanrıçılıq ruhunun bəsitləşdirilməsi, Türkün qüdrətinin talançılığa bərabər sayılması bu “Oğuznamə”nin ilkin mahiyyətdən uzaq düşməsindən xəbər verir: “...Oğuz on min döyüşçünü İsfahanın ətrafında qoyub, özü başqa mənzildə dayandı. Üç il ərzində həmin vilayətin çöl tərəflərini taladılar və qarət etdilər (11, 35). Əlbəttə, burada “ilkin mahiyyət” dedikdə ilk növbədə ruhsal (ulusal, mənəvi) baxımdan məsələyə yanaşırıq.

Dastan düşüncəsində dünya fəthçiliyinin təsvir olunması təbii sayılıb. Anlaşılan budur, məqsəd Türkün qüdrətinin ifadə olunması, bundan sonrakı gedişlər üçün (tarixi şüurda) zəmin hazırlamaq olub.

Oğuzun getdiyi yerləri el etməsi. “El etmək” burada Oğuzun getdiyi yerləri öz qaydasına uyğun düzənləməsidir. Məsələn, Oğuz Dəməşqi el edəndən sonra Misirə doğru yola düşdü” (11, 33).

Oğuzun tanrısalığı el etməkdə - Yurd salmaqda özünü göstərir. Qoşundan geri qalan döyüşçüyə intizamsızlığı bağışlamır, cəza olaraq “Qal ac, yəni bizdən geridə qal” – deyir. “Oğuznamə”yə görə “Qal ac” sözü sonra “Xal ac” olur. “Bu əsasla bütün xalac övladları və törəmələri həmin adamın nəslindəndirlər” (11, 39).

“Oğuzun Mazandarana, Gürgana, Dehistana, Xorasana və Kuhistana gedib oraları tutması haqqında” fəslində Oğuzun müxtəlif bölgələri el etməsinin daha

bir örnəyi diqqəti çəkir: “Oğuz heç bir canlı qoşundan geri qalmasın deyə qərar vermişdi. Həmin ailələrin geridə qaldıqları məlum oldu. Oğuz onlardan inciyib dedi: -Nə üçün qar səbəbindən qoşundan geri qalıbdırlar? Həmin bir neçə ailəyə “Qarlıq” adını qoydu. İndi qarlıq xalqının hamısı həmin iki-üç ailənin nəslindəndir” (11, 41).

Oğuzun yaşı nə qədərdir? Bu “Oğuznamə”də deyilir, öz yurdundan çıxıb, bütün vilayətləri zəbt edib, yenə öz yurdlarına gəlmələri təxminən əlli il olmuşdu (11, 41). Az sonra həmin fəsildə yazılır: “Tarixçilər onun min il yaşadığını deyirlər. ... Oğuz min il sonra vəfat etdi” (11, 41).

“Oğuz kağan” mifi ən qədim mif kimi qəhrəmanlıq mifidir. Məzmununa görə kosmik anlayışdır: bütün görünən Oğuz dünyası onun təcəssümüdür. Oğuz dünyası insanlar, cəmiyyət, təbiət və zaman da daxil olmaqla “Oğuz” adlanan kosmosu – dünyanı təşkil edir: Oğuz eli, Oğuz xalqı, Oğuz insanı, Oğuz torpağı, “Oğuzun zamanı”... və s. Habelə “Oğuz kağan” mifi vahid süjet sxeminə malikdir: kosmoqonik-esxatoloji süjet. Oğuz dünyasının yaradılışı (kosmoqoniya) onunla bağlı olduğu kimi, həmin dünyanın Oğuzun ölümü ilə sona çatması (esxatologiya) və onun övladlarının nümunəsində yenidən yaranması (kosmoqoniya) Oğuz kağan obrazı mifi ilə bağlıdır. “Oğuznamə”də dünyanın – kosmosun yaradılışı “doğuluş” konsepsiyasında ifadə olunur. Qeyd etməliyik ki, doğuluş dünya mifologiyalarında yaradılışın əsas konseptlərindən biridir (3, 27).

O.Freydenberq yazır: “Ən qədim miflər qəhrəmanlıq mifləridir... Qəhrəman məzmununa görə kosmik anlayışdır: bütün görünən dünya onun təcəssümüdür” (13, 49).

Oğuzun Tanrılığı ilə bağlı təsəvvür, inam aşağıdakı hissədə də aşkara çıxır: “Oğlanları bir gün ova çıxmışdılar. Təsadüfən bir qızıl yay və üç qızıl ox tapıb, ürəyi istədiyi tək bölüşdürsün deyib, atalarının yanına gətirdilər. Oğuz həmin yayı üç böyük oğluna verib, onlara Bozuq ləqəbini verdi. Səbəbi: əgər həmin yayı bölüşdürsə, əlbəttə, onu pozmalı idi. Üç oxu üç kiçik oğluna verib onlara Üçox, yəni üç ox ləqəbi verdi. Onlardan törəyən nəsillərin hamısı həmin ləqəblə tanındılar. Yay verdiyi oğlanlarının böyük dərəcəli, ox verdiyi oğlanlarının kiçik dərəcəli olacağı haqqında qərar verdi”. Səbəbi: yay padşahdır, ox da elçi. Bu qayda ilə yurdlarını təyin edib, yay verdiklərinə sağ qolu verib, ox verdiklərinə sol qolu təyin etdi (11, 42).

R.Qafarlı bu doğuluş yolu ilə yaradılış kosmoqoniyasında sakral rəqəmlərin poetikasını görmüş, belə modelləşdirmişdir: “Qədim oğuz-türk mifologiyasında dünyanın say sistemi ilə yaranan dolğun, mükəmməl və tam modelinə rast gəlirik: – Vahid başqa biri (Oğuzu) dünyaya gətirir, ondan iki üçlük (toplusu altı edir) doğulur. – Birinci üçlük barədə məntdə deyilir ki, göydən şüa düşür. Oğuz görür ki, Günəşdən işıqlı, Aydan parlaq işıqın arasında gözəl bir qız oturmuşdur. – Baş qızıl qütb ulduzlu bu qızdan onun üç oğlu olur: Gün, Ay və Ulduz. Üç qardaşın nəslə sonralar Bozoxlar – pozuxlar adı ilə tanınır.– İkinci üçlüklə bağlı mifdə göstərilir ki, Oğuz göl ortasında bir ağac görür. Ağacın oyuğunda gözəl bir qız oturmuşdu. Gözləri göydən də göy, saçları dalğa kimi, dişləri inci tək olan bu qızdan da Oğuzun üç oğlu dünyaya gəlir: Göy, Dağ, Dəniz.

– Bu üç qardaşdan törəyən nəsillər isə Üçoxlar adını daşıyır. – Azərbaycan türklərinin söykökündə həm Bozox, həm də Üçox tayfaları iştirak edir. – Altılardan isə altı dördlük meydana gəlir:

– BOZOXLAR (pozuxlar): – birinci dördlük Gün xanın övladlarıdır: Kayı, Bayat, Alkaravlı (Alka-evli), Qara Avul (Qara-evli); – ikinci dördlük Ay xanın övladlarıdır: Yazır, Doğər, Dodurğa (Durdurqa), Yaparlı (Cayurlu); – üçüncü dördlük Ulduz xanın övladlarıdır: Avşar (Əfşar), Kızık, Bəgdili, Karkın (Bayat, Əfşar, Bəgdili sonralar əsasən Azərbaycan türklərinin içərisində ərimişdir); – ÜÇOXLAR: dördüncü dördlük Göy xanın övladlarıdır: Bayandur, Beçənə (Peçeneq), Çavuldur, Çəpəni; – beşinci dördlük Dağ xanın övladlarıdır: Salur, Eymur, Alayurtlu, Ürəgür; – altıncı dördlük Dəniz xanın övladlarıdır: İqdir, Bəgdüz, Yıva, Kınık. Bu boylardan Bayandur, Beçənə, Çavuldur, Salur, Alayurtlu, Bəgdüz Azərbaycan türklərini formalaşdıran tayfalardandır” (4, 35).

Gün xandan sonra oğlu Dib Yavquy xan yerinə keçir. Onun heyvanları öldürdükdən sonra dillərini xurcunda saxlamasından danışılır. Duman xan doğulanda xurcunu tapırlar, dilləri ona verirlər, o da quşların, hər şeyin dilini bilir. Burada Dumanı məsləhət görən Qorquddur, o, Qara Xocanın oğludur, Bayat nəslindəndir. Ağıllı, müdrik, kəramətli kimi təsvir olunur. Hələ uşaq olduğuna görə 9 il Dumanı naibi Erki əvəz edir.

Qara Barak adlı itin qurdlardan sürünü qoruması, Duman xanın qurdları öldürməsi Qurd obrazının totemliyinin mifoloji şüurda zəifləməsi deməkdir.

Buğra xanla bağlı bölümə Buğra xan cavan arvadının Quri xana tamah salması böhtanına inanıb oğlunun gözünə mil çəkdirir, əjdahaya atdırır. Əjdaha dilini onun gözünə sürtür, gözü sağalır, günahsız olduğu bilinir. Mifoloji şüurda Əjdaha obrazının düzlüyü müəyyən etməsi burada bütün çalarlarıyla ifadə olunur. Eyni zamanda əjdahanın amansızlığı da diqqəti çəkir.

Rəşidəddin “Oğuznamə”sinin də mahiyyətə Salar Baba Xaridarinin “Oğuznamə”sindən fərqlənmədiyini aydın olur, sadəcə, məzmununda müəyyən fərqlər var. Padşah Dib Yavqunun oğlu Qara xanın oğlu doğulur. Başlanğıcda “çox ağıllı və padşahlığa layiq oğul”dan söz açılır. Burda da Oğuz 3 gün anasının südünü əmmir. Yuxusunda oğlunun öz-özünə dediyini eşidir (Ancaq bundan öncəki variantda anasına deyir): “... Tanrıya iqrar və etiraf et; onun üzərində olan haqqını olduğu kimi etiraf et” (10, 16).

Qadın 3 gecə bu yuxunu görür: “Bu qövm kafir dində olduğu üçün qadın məsələni onlara anlatmadı. Ərindən gizli olaraq Tanrıya iman etdi” (10, 16).

Göründüyü kimi burada da hər şey Tanrının, əslində Allahın nəzarətindədir. Bir il sonra atasının onda “yetkinlik və alicənablıq əlamətləri” görməsi Allahın lütfü kimi təqdim edilir. Uşağın bir ildən sonra dil açıb danışması: “Mən şah çadırında doğulduğum üçün adımlı Oğuz qoymaq lazımdır” – deməsi dastanın ilkin variantının (burada: əslində ruhunun) təhrif olunduğunu deməyə əsas verir. Nəzərə alsaq ki, Oğuz adı ilkin düşüncədə mahiyyətə Tanrı funksiyasına tay təsəvvür edilir, burada isə Tanrının, mahiyyətə Allahın göstərişlərinin gerçəkləşdiricisi obrazı yaradılır.

A.Fərəcova yazır ki, “Oğuznamə” dastanının bizə məlum olan variantlarının, demək olar, hamısı islami oğuznamələrdir. Onların içərisində yalnız biri – uyğur hərfli ilə yazılmış “Oğuz kağan” dastanı bu baxımdan istisna təşkil edərək, İslamdan qabaqki epik-mifoloji görüşləri əks etdirir. “Oğuz kağan” dastanının əlamətdar cəhəti onda Oğuz teoqoniyasının bütöv bir proses şəklində öz ifadəsini tapmasıdır... Dastanda Oğuz kağan bilavasitə tanrı Ay kağanın övladı kimi “Tanrı oğlu” statusunu daşıyır. Oğuz kağan bir Tanrı oğlu olduğu üçün onun övladları da Tanrının nəslə, yəni nəvə-nəticələri hesab olunurlar. Beləliklə, “Oğuznamə”nin uyğur versiyasında təsvir olunan yaradılış prosesi Tanrıdan başlanmaqla tam bir teoqonik sistemdir (12).

Aşağıdakı qeydlər dastanın ruhunun birbaşa Allahçılığa uyğun kökləndiyini göstərir: “Oğuz uşaqlığında və böyümə çağında, yetkin oluncaya qədər daim Tanrını anıb, ona şükür edərdi. Hər fürsətdə, istər yuxuda, istər oyanıq halda, o, yaradıcı Tanrını mütləq yada salardı. Ona Tanrının nurlu feyzi yetişdi. Hər cür bacarıq və hünərdə, ox atmaqda, nizə tullamaqda, qılınc çalmaqda və bilgi sahəsində ələmə örnək olacaq şəkildə nümunə göstərdi” (10, 17).

Gətirilən örnəkdə Allahçılığın məntiqinə uyğun olaraq insanın bütün qabiliyyətinin yaradıcısı Allahdır, hər şey onun əlindədir, alın yazısı qaçılmazdır. Tanrıçılıq zamanından danışan dastanın Oğuzu “müsəlman etməsi” təbiidir ki, məntiqə sığmır.

Oğuzun atasının kafir olaraq təqdimi də bu qəbildəndir: “Atası kafir Qara xan bu vaxt bir toy düzənlədi” (10, 17).

Qara xanın Oğuzun öncəki iki qadımından əhvalatı soruşarkən onların: “Oğuz bizi bir Tanrıya inanıb, ona ibadətə dəvət etdi. Biz belə bir Tanrı tanımırıq dedik” (10, 18) – deməsi yuxarıdakı qənaəti anlamağa imkan verir.

F.Bayat “Oğuz Kağan” dastanından çıxardığı qənaətlə Oğuzun toy verib Tanrının onu dünyanın dörd tərəfinə kağan göndərdiyini yazır (2, 13). Heç bir rəsmi tarixi sənəddə türk hökmdarı Tanrı oğlu adlandırılmır, əksinə, Tanrının təyin etdiyi kağan adlandırılır. Tarixi sənədlərdən və əski türk yazılarından məlum olur ki, el yaratmaq hökmdarın Tanrı borcu kimi təqdim olunur. Eyni ideya dastan ənənəsində Oğuzun dünyanın dörd tərəfini tutduqdan sonra “Göy Tanrıya mən borcumu ödədim” deməsi ilə təsdiqlənir. El yaratmaq, böyük dövlət qurmaq ideyası sistemli şəkildə mədəniyyətin bütün qatlarında – dastançılıqda, tarixi rəvayətlərdə, epitafik yazılarda, hökmdar mənqəbələrində və s. özünü göstərir. Bu ideyanın mərkəzində Tanrı missiyasını yerinə yetirən (dastanlarda Tanrı oğlu) qəhrəman obrazı durur (2, 12).

Dastanda Oğuzun doğularkən gözlərinin ala, üzünün göy, ağzının qırmızı olması mahiyyətə Tanrılığının təsdiqi kimi təqdim olunur, bunun təbiətdəkilərin mahiyyətini də ifadə etdiyi anlaşılır.

Oğuzun Tanrısallığının sonradan İslam Allahçılığı kontekstində təqdim olunmasına baxmayaraq bütün davranışlarının mayası (qəhrəmanlığı, el yaratması) ilkin mifoloji düşüncədən gəlir.

“Oğuz Kağan” dastanında yaradılış. “Oğuz Kağan” dastanında yaradılış Əcdadın dünya, həyat, insanla bağlı ilkin, özünəməxsus duyumunu qoruyub saxlayır. Ə.Əsgər “Oğuznamə”ni “etnik kimlik şüurunun ifadəsi”, “əcdadlar haqqında dastan” kimi səciyyələndirir (5, 53).

Yenə günlərin bir günü Ay kağanın gözləri yaradı, bir oğlu oldu (2, 124).

Burada diqqəti cəlb edən Oğuz kağanın doğulmasının Ay kağanın gözü ilə bağlı olmasıdır. S. Rzasoy yazır: “Oğuz kağanı anası Ay kağan dünyaya gətirir. Burada tədqiqatçıların indiyə qədər diqqət vermədikləri orijinal doğuluş mifologemisi – “gözdən doğulma” müşahidə olunur. Həmin mifologemin indiyə qədər öyrənilməməsi mətni orijinaldan tərcümə edən mütəxəssisləri də doğuluşu bildirən sözün dilimizdəki evkivalenti kimi fərqli sözlərdən istifadə etməyə sövq etmişdir. Belə ki, F.Bayat öz verdiyi mətndəki “Ay kağan nunq gözü yarıb butadı” (2, 110) ifadəsini “Ay kağanın gözləri yaradı” şəklində (2, 124), K.V.Nərimanoğlu və F.Uğurlu verdikləri mətndə “Ay kağannun gözü yarıb bodadı” ifadəsini “Ay kağanın gözü parladi” şəklində (8, 10) çevirmişlər. Beləliklə, F.Bayatda Oğuz kağan Ay kağanın “gözlərinin yarılması (yarılması – S.R.)” ilə, K.V.Nərimanoğludə “gözlərinin parlaması” ilə doğulur. Hər iki halda Oğuz Kağanın doğulması anası Ay Kağanın gözləri ilə bağlıdır və o, Ay Kağanın gözündən (gözlərindən - ?) doğulur” (9, 92-93).

F.Bayat Ay kağan obrazı haqqında yazır, “kosmoqonik görüşlər sistemində Ay yaradıcı tanrı kimi anılır... Dastanda Ay kağan qadın başlanğıcı kimi təqdim olunur. Ayın kişi başlanğıcı kimi təsəvvür edildiyi mətnlər daha çoxdur... Ay kağanın Oğuzu dünyaya gətirməsi əski möcüzəli doğuluş motivinə (partogenez) uyğun gəlir və Oğuzun bakirə, pak hesab olunan Aydan doğulması onu Tanrı oğlu hesab etməyə imkan verir” (2, 141).

Sonuc. Araşdırma göstərdi ki, mövzu ilə bağlı elmi dövriyyədə olan fikirlər müəyyən mənada bir-biri ilə ziddiyət, ya da az uyğunluq təşkil etsə də, ümumən qənaətlər yeni axtarışlar üçün elmi baxımdan gərəqli ipucu verir. Hər şeydən öncə Tanrıçılıq-Allahçılıq məsələsinə baxışın aydınlaşdırılması zərurəti yaranır. Tanrıçılığın sırf türk ruhu, Əcdadın dünyagörüşü – dünyanı, həyatı, insanı, özünü anlaması baxımından araşdırılması sabahımız üçün ardıcıl sistemli qənaətlərə gəlinməsinə səbəb olar. “Sırf türk ruhu” baxımından dedikdə, burada Əcdadın zamanındakı ölçünün aydın duyulması, görülməsi, bunun araşdırma üçün əsas istiqamətə çevrilməsi nəzərdə tutulur. Məhz Tanrıçılığa geniş ölçüdə yanaşma – Əcdadın fitrətən mənalı saydığı, obrazlaşdırdığı hər şeyə tanrısal yanaşmasını şərtləndirib. Burada mənalandırma o dərəcədə yüksək, bənzərsiz, ruhlu, ulusal əsasa dayanır ki, Türkün xarakterinin aşkarlanması ilə dərkətmə, özünüifadətmə, habelə, başlıcası, ənənənin yaranması baş verir. Ulusal dərkətmənin özülündə fərdi dərkətmə

ketmə dayanır; Tanrısal tapınma fərdi dayanıqlığın ifadəsi olur. İctimai (sosial) davranışların (Oğuzun ətrafında başlanan birlik) özülü möhkəmləndikcə mifoloji şüurun gerçəkliyə etkisi (təsiri) yeni yaradıcı variasiyalarda özünü göstərir, mahiyyətcə biryerdəlikdən birliyə kimi olan yol Tanrıçılıq görüşləri ilə ardıcıl tən-zimlənilir. Bu, özünü Əcdadın mifoloji duyum ölçüsündə dövlətçilik (birləşdirici) təfəkkürünün yaranmasına yön verir, gerçəkliyə çevrilmə, ardıcıl gerçəkləşmə mərhələlərini yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abid Ə. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi. Bakı. Elm və təhsil. 2016.
2. Bayat, F. Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz kağan" dastanı. Bakı: Sabah, 1993. 194 s.
3. Qaliboğlu E. Yaradılış mifləri və Azərbaycan əfsanələri. Bakı, Elm və təhsil, 2020, 180 səh.
4. Qafarov R. Azərbaycan türklərinin mifologiyası (qaynaqları, təsnifatı, obrazları, genezisi, evolyusiyası və poetikası)/ Fil.elm.dok.al.dər.al.üç.təq.ed.dis. atoreferatı. Bakı, 2010, 59 s.
5. Əsgər, Ə. Oğuznamə yaradıcılığı. Bakı: Elm və təhsil, 2013. 340 s.
6. Cəfərov N. Türk tanrıçılığının ilk qaynağı və ya "Oğuz kağan"ın poetikası. Ədəbiyyat qəzeti.- 2023.- 14 oktyabr, №39.- S.10-11.
www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2023/oktyabr/871068.htm
7. Osmanlı İ. "Oğuz kağan" dastanı: araşdırmalar nə deyir? Xalq Cəbhəsi.- 2016.- 6 fevral.- S.14.
www.anl.az/down/meqale/xalqcebhəsi/2016/fevral/476149.htm
8. Oğuznamələr. İşləyib çapa hazırlayanlar: K.V.Nərimanoğlu və F.Uğurlu. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993. 94 s.
9. Rzasoy S. Oğuz mifologiyası (metod, struktur, rekonstruksiya). Bakı: Nurlan, 2009, 363 s.
10. Rəşidəddin. Oğuznamə. Anadolu Türkcəsindən Azərbaycan dilinə çevirən, ön söz və göstəricilərin müəllifi və biblio qrafıyanın tərtibçisi İsmixan Osmanlı. "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" NPB, Bakı, 2003, 108 səh.
11. Salar Baba Xaridari "Oğuznamə". Bakı, 2021, 72 səh. Türkmən dilindən Azərbaycan dilinə çevirən, ön sözün müəllifi və nəşrə hazırlayan: İsmixan Osmanlı.
12. Fərəcova A. "Oğuznamə" eposunun uyğur versiyasında Oğuz Kağan obrazının teoqonik semantikasi
"Oğuznamə" eposunun uyğur versiyasında Oğuz Kağan obrazının teoqonik semantikasi (researchgate.net)
13. Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. Москва: Наука, 1978, 605 с.

